

ORTNAMN I SKÄRGÅRDEN

I. Namntyper för allmän orientering/navigation och med anknytning till näringar.

Ortnamn brukar som bekant vara uppdelade i flera led eller delar.

Det är i första hand med det andra ledet, som skär i Hamnskär, holmen i Korsholmen som jag nu börjar. Detta andra led är ofta huvudordet till vilket förleden egentligen bara är en bestämning.

Detta slutled brukar framförallt tala om storleken och den allmänna karaktären på den lokal som namnet knyts till. Var och en vet att i stort sett en ö är större än en holme, en holme större än ett skär, ett skär större än en kobbe, en kobbe med största sannolikhet större än en sten eller en grynna (ett grund) som ju ibland är helt under vatten. Det är landhöjningen som i större delen av landets havsvatten bestämmer utsträckningen av landmassan. Någon gång händer det faktiskt att en holme är väsentligt större än en ö, ett skär kan t o m vara större än en holme eller ö. Detta kan då bero på att lång tid förflutit sedan namngivningen och under tiden har den långgrunda stranden på skäret tagit ut sin rätt på bekostnad av den branta holmen. Landets höjning syns ju bäst på låga, långgrunda stränder. Till själva höjningen ur vattnet fogas här snabbt kraftig växtlighet som ytterligare grundar upp genom att binda och nybilda bottengyttja. Därför verkar det som om landhöjningen på många sådana ställen är betydligt kraftigare än de officiella siffrorna. Vid Västerbottens och Norrbottens kust, som genomgående är låg och stenig och där landhöjningen ligger på c 1 m på hundra år går landbildningen alltså ännu snabbare. Man kan jämföra med Ångermanlands höga kust, där en lika kraftig landhöjning inte syns på samma sätt vid de bråddjupa kusterna.

Neröver är landhöjningen mindre, avtar till c 0,7-0,6 m per århundrade vid norra Upplandskusten, är ytterligare något mindre i Stockholms skärgård, vid Smålandskusten c 0,3 m på hundra år och övergår faktiskt i en svag sänkning i södra Skåne. Det är därför man funnit stenåldersboplatser under vattnet i både Skåne och Danmark.

Fenomenet är alltså ett av istidens arv till det nutida Sverige.

Dessutom äger en motsvarande utveckling rum i en del av de stora insjöarna, speciellt de som är sträckta i nord-sydlig riktning. Bra exempel är Vänern och Vättern. Där är landhöjningen alltså större i norr än i söder med påföljd att vattnet i sjöarna långsamt stjälpes ut söderöver. I norr grundar de i stället upp, Vättern i höjd med Askersunds vackra skärgård, Vänern i området från i huvudsak Karlstad till Kristinehamn. Många öar, holmar och gamla segelleder är där nu landfasta eller halvöar. I söder sker motsvarande dränkning av landet, för Vätterns del, som har utloppet i sjöns mitt, en mera katastrofal utveckling än för Vänern som ju har sitt utlopp i söder.

Jönköpings lägre delar håller alltså på att läggas under vatten. I båda sjöarnas nederdel ligger följande åtskilliga rester av mäsklig bebyggelse under vatten (se Medd/MAS insjönumret nr 2/80 och nr 3/80).

Namngivningen av öarna och skären har mestadels gjorts mycket tidigt. Man kan räkna ut ungefär när de blivit synliga ovan ytan, när de blivit till grund, skär, holme o s v. Det namn de fått betecknar alltså läget vid namngivningen. Problemet är ju också det att vissa skär idag en gång namngavs när de låg under vattnet, t ex som fiskegrund, typ Per Abrams grund, Ögrensgrundet. Men eftersom skären bytt ägare/utnyttjare och namngivningen i skärgården brukar vara mycket rörlig och således ganska ung kan vi räkna med att de flesta namn också avspeglar situationen idag på ett eller annat sätt. Ett Gräsgrund utmärker sig säkert än i dag för sin gräsväxt. Det är praktiskt för skärgårdsbon att kunna navigera efter sin kunskap om skärets utseende. Att gräset även kunde användas som bete visste han/hon ändå.

Under alla omständigheter kan det vara av intresse att veta att ett ställe som nu ligger på land, kanske en bra bit upp, men heter något på -ö, -skär, -holme, en gång verkligen varit kringflutet av vatten.

En annan egenhet i skärgårdsfolkets namngivning är viktig att känna till. Ett Ladgrund betyder inte nödvändigtvis 'grundet med en lada' även om det kanske är det troligaste. Grundet kan också ha namngivits så därför att det låg i ens med en lada på land eller på en annan ö om man t ex låg ute vid ett frekventerat fiskegrund. Navigationen vid landets kuster har ju först i mycket sen tid blivit beroende av sjökort. Förr seglades efter landmärken och erfarenheter om grundens läge, vilket traderades muntligt och genom lotsning, från far till son. Detta kallades att segla efter 'me' eller 'mej.' Ordet härrör från ett ord som betyder 'mitt' och syftar på korsningspunkten för enslinjerna.

Det blir inte lättare att tolka när man förstår de s k noanamiens betydelse. Noanamn är en term som hämtats från Söderhavets magi. I vår del av världen är det ofta fiskarens värld som får bestå med exempel. Av magiska skäl fick t ex inte präst, namn på olika fyrfotadjur och de egentliga namnen på vissa fiskar inte nämnas till sjöss. Fruntimmer ansågs även vara tabu. Detta kan ha lämnat spår efter sig i namngivningen som vi ser på kartorna och än mer i de folkliga namnen, som ibland inte stämmer med kartans. Exempelvis kan grynnorna Skomakaren och Skräddaren syfta på fiskarter, inte på yrkena.

Dessutom har kustfolk en allmän tendens till skämtsamhet och böjelse för målande och ibland ganska obscena uttryck. En ovanligt klurig namngivning vittnar namnet Hustrun om på ett skär i Stockholms skärgård. Namnet har kommit till för att man skall komma ihåg att 'hålla Hustrun kär' d v s sty-

ra mycket nära skäret, för att undvika att stöta på okända undervattensgrund en bit ut från leden. Att kära kusten är också ett jämförelsevis säkert sätt för mindre fartyg att ta sig fram. På kartorna spåras flera namn på Kär- som tyvärr hunnit bli Tjär-, Kärr- och allt möjligt annat. Nu tillbaka till våra skär-namn. En kobbe kan i andra farvatten kanske heter hare eller hara, båda efter ett gammalt namn för hälla eller sten (samma som i Harg). Exempel: Tjuvhararna, Kalvhararna. I ytterligare andra heter den klabb, klobb, klint, knalle, källe, som allt betyder att den består av i huvudsak fast häll.

Ett rev (en mal) brukar däremot bestå av sand eller grus (ör, ibland varianten or, med lite större sten ord, urd eller ur, som det heter på norska). Exempel har vi i nordliga namn som Malören (tårta på tårta), Malnviken, Skeppsmalen, söderut Granören, Kungsör, Skanör, Öregrund, Öresund, Tersord på Gotska Sandön. Namn på rev, -revet är så många att det knappast är någon vits med att anföra exempel.

En både eller båda (Storbådan, Norrbådan) bådar om, bebådar fara, antingen i sig själv eller i ett ej alls synligt grund under ytan.

Namnens första del kan ge bestämning på vilken knalle eller grynnan det gäller. Exempelvis kan läget anges: Enskär kan visserligen betyda att det växer enbuskar där, men även att det är 'ent,' ensamt, liksom Mellskär och Mellsten berättar att skäret ligger mellan några större öar, mitt på en stor fjärd. Att de ligger på en fjärd säger även Fjärdholmarna vid Stockholm- namnet har förvanskats från ett ursprungligt Fjärdholmarna.

Dessutom kan det allmänna utseendet komma fram: Klovaskär, Klövhallarna omtalar att knallen är kluven. En ö som heter Skatön behöver inte syfta på förekomst av fågeln skata- troligare är att den fått sitt namn av en karakteristisk skate (även skag) eller udde (Sillskatan, Skagsudde- det senare ånyo tårta på tårta-tautologi).

Om storleken berättar flera ortnamnsled: Stor- och Lill- känner vi alla, men även Lislö betyder den lilla ön, efter gammalsvenskans litsla- lilla. Vanliga är även namn som Kalven, Killingskär med vilkas hjälp man direkt kan avgöra att ön ligger i närheten av någon större ö, till vilken den litet skämtsamt kan uppfattas som avkomma, unge, kalv, killing (Bremö kalv, Kusö kalv- varav Kalvhararna ovan!).

På formen syftar bestämmingar som Hög-, Låg-, Trint (trind)- men även Slang- (Slangran)- en långsträckt, slingrande form. Trysunda betyder 'de tre sunden,' nu sedan mycket länge uppgrundade. Likaså spelar färgen stor roll vid navigationen: Blåhäll, Svartörn, Vitkobb, Rödhäll, och om likheten med företeelser av skilda slag vittnar Klevsalen (klövsadeln), Salsten (sadelsten), Båten, Ångbåten, Loppan, Lusen, Smörasken, Limpan, Altarskär och t o m Ars(h)ulet! Lite burleskt kunde ett trångt sund kallas Jungfrusund(et).

Om man stiger i land uppfattar man även markens art: Grysshalm (av gryt, gam-

malsvenska för sten, en gryta var från början gjord av täljsten). Halleholm(hall=häll), Sandskär, Lerholmen, eller om man upptäcker vegetationens enskildheter: Rönnskär, Hyllholmen(hyll=fläderbuske i södra Sverige), Lökeholm, det småländska Tjutaskär(tjuton= strätta), Tistronskär(tistron=vinbär), Kröson eller Krösholmen av sydsvenska kröson, kröser=lingon, Måbärsholmen, Rögrunden, ibland Rörholmen(-viken)syftar på rö, rör vilket betyder vass. Vass hade förr mycket mångsidig användning, olika arter användes till taktäckning och foder. Odlade växter igenkänns lätt i Rågholm, Kornö.

På avstånd kan man dock se så mycket att en ö är 'luden' d v s bevuxen, som i namnet Lådna i Stockholms skärgård.

Det intensiva och inbringande laxfisket, spec i Norrland har gett namn som Börstskär i övre Norrland(börsting=laxöring). Namn på Lax-,Lake-,Sik är också vanliga. Annat fiske dyker upp i många namn. Här skall man bara minnas att sill/strömming(ibland kallas strömmingen också sill)är en sak, det övriga kallas fisk av kustbor.

Om fågelfaunan vittnar namn på Är(fågel)- t ex Ärholmen i Bohuslän(efter är= ejder); Ådkobben(åda=ejderhona), Gudingskär(guding= ejderhane, obs att efter halsens färgskrud har gudingen åtminstone i Gräsömålet även benämningen hälsing, vilket återkommer i många skärnamn), Dunholmen(kustbon beskattade ofta fåglarna på dunet), Frackskär; Tolken, Tolkskär kan syfta på olika fåglar beroende på var i landet man befinner sig. Ljusskär kan visserligen betyda ett ljust skär, men även t ex i Stockholms skärgård ett ställe där ljusen= sillmåsen häckar. Andra vanliga namntyper är t ex Gröttlan, Grillskär eller Grisselskär(det förra ofta i Norrbotten), grissla eller gröttla kommer f ö båda av ordet gryt= sten, eftersom häckningsplatserna oftast observeras bland sten. Testö i väster kommer av samma fågelart, jämför gärna norskans teist, tejst. När ett skär i Bohuslän heter Källskär kan det naturligtvis syfta på en kallkälla med gott vatten, men lika vanligt är att det egentligen skulle stavas Tjällskär efter tjäll'n= strandskatan(färöiska, isländska tjaldur).

Likaså kommer man i kontakt med djuren vid eller på skäret: Rävskär, Utterholm. Ortnamnsled på Kut-,Morung-,Själ(eller Säl-)syftar alla på sälar(Kutbådan, Morungsviken, Själgrund). Att sådana namn påträffas långt in i hamnar och andra bråkiga ställen i dag är förvånande. Sälen var förr oändligt mera vanlig. Medan den i dag kan räknas i tiotal(om man har tur) fanns den förr i tiotusental och mer. I hela Östersjön finns i dag knappt hälften av vad som i början av seklet kunde ses på en enda samling kobbar.

Smådjur har också gett namn åt kobbar och skär: Rödgöthällan är namngiven efter rödgöt(röjöt)= uppländska för ettermyra. Söderut kunde myror kallas möre- i Möreskär. Vanliga är också namnen på Troll- som i Trollskär, Trollkobb, vilket mestadels inte syftar på att skäret anses förtrollat: troll = orm(åtminstone i Mellannorrland), eller olika insekter, t ex spindlar.

Djur- i Djurö i Vänern syftar inte på djur i allmänhet utan på rådjur, jämför engelskans deer. Inåt land kan man vidare hitta namn som Hjärtholmen, faktiskt ofta av hjort(hjart), och inte som man skulle tro, därför att lokalen är hjärtformad på något sätt. Hors- i det sydliga Horsaskär kommer av det gamla hors- eng horse= häst.

Med hästarna kommer vi också in på ortsbefolkningens användning av skär och holmar som betesmark. Namnet Killingen(se dock ovan om storleken)och Getaskär kan ha givits av en sådan bakgrund, liksom Kalvöarna(Vänern)och namn på Yxna- härledda av oxe.

På sommaren drevs boskapen ut i skärgården, ofta simmande, varför ett litet rastställe på en sten ute i fjärden kunde få namnet Kogrund. Andra namn kan syfta på mjölkning av djuren, Mjölkhannen i Hälsingland, inhägnader(Hagskär)i samband med sommarbetningen. Skär eller öar där åkerbruk eller slätter försiggick kunde också få namn efter en stack- eller, som det också heter, dös(Stackskär, Dösholmen) eller helt enkelt Ängsö, Ängsholmen.

Till skärgårdsnäringarna hörde också jakten och fisket. Binäringar var och är skärgårdsfolkets sätt att uppehålla livhanken.

Om fasta fiskeredskap vittnar t ex namn på Katsa(kattisa), i Katsviken, Kassholmen, Verke- i Verkefjärden, Värkarna, Stäk- eller Steg-/Stek- i en del kända namn som Stäket, Stegeborg. I några fall kan man dock snarare tro att de namnen hör ihop med pålspärrar, en annan form av fasta redskap, där bytet är betydligt större! I Ålstäket får man veta vilken fisk som fångats där. Dessa fasta redskap låg uteslutande på tråga ställen, sund, där fisken måste passera på väg in eller ut. Det småländska Ålgårdsskär berättar om en annan variant. Många andra typer av fiskeredskap förekommer i namnen, som Not-(ibland Nöt-), Mjärde-, Krok-, Sköt-, Nät-, Ryssja-ibland förkortat till Ryss -(att förväxla med nationaliteten).

Ett sydligare namn på ryssja är hamma eller homma, ibland som ortnamnled. Andra spridda namn som har med fisket att göra är t ex Bönan, Bönhamn i Norrland: att böna nät innebär att stena dem, Gistgårdsudden som en plats där gistgårdar fanns uppsatta på vilka näten torkades. Verbet gista=torka finner vi t ex i 'en gammal gisten båt.'

I Abbekås, Kåseberga i söder möter vi ställena där kåser, uppdragningskanaler(båtlänningar)grävts upp i stenar och grus vid stranden. Kås- namnen betecknar oftast fiskelägen som ännu är i bruk.

Fågeljakten kan ha försiggått med stora nät spända från stänger tvärs över sund med kända morgon- och aftonsträck(Stång-namnen).

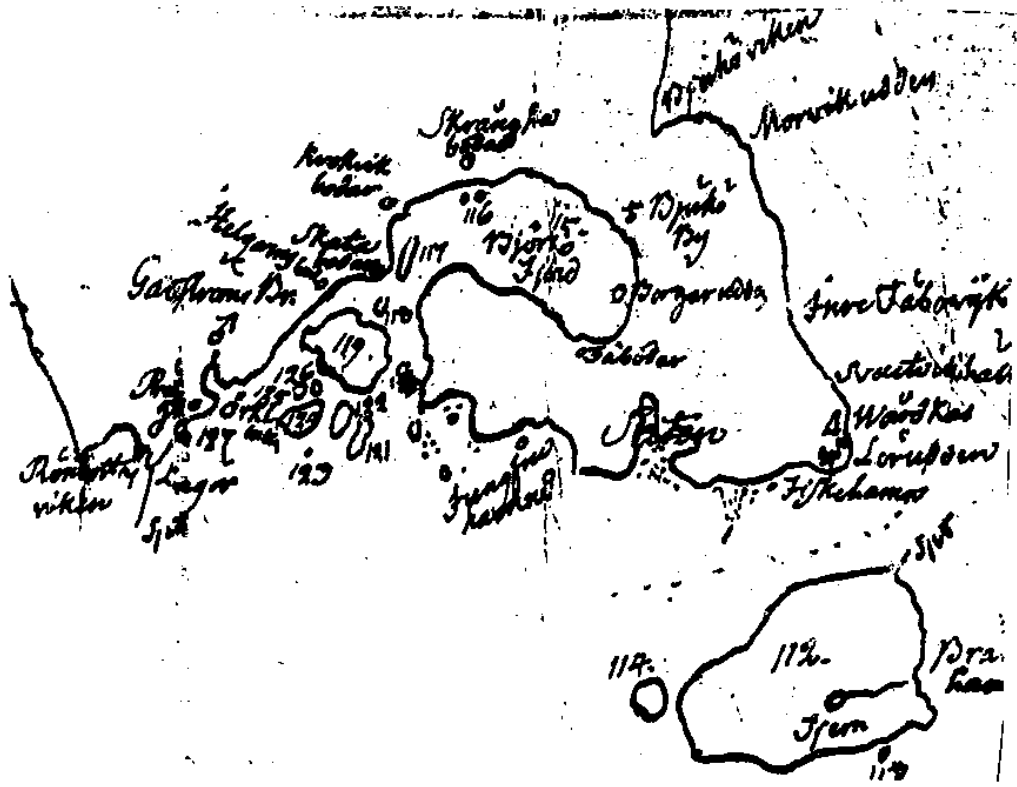
Annars skedde det med bössa från en skjutskåre(skåle)- en liten stenskärm upplagd för att gömma jägaren vid jakten. Ett sådant ställe kunde heta Skårholmen. Andra namnled med samma betydelse är Koj-, Skjul-, Kåte-, Kur-.

På andra öar samlades, som nämnts dun, eller plockades ägg (Eggegrund vid Gävle, Eggholmen). Vanliga var även uppsatta holkar, särskilt för knipor, Holken, Holkskär, vilka vittjades med jämna mellanrum.

En annan 'binäring' som i dåtidens kärva levnadsförhållanden mer eller mindre allmänt accepterades var en (måttfull) vrakplundring. De ortnamn som anknuter dit berättar jag om i nästa avdelning, om ledens namn. Men de sägner som ofta förekommer om villoeldar och hämningslös plundring, ja t o m mord på försvarslösa besättningar tillhör mestadels sagans värld.

En annan mycket viktig sjönäring är varven (båtbyggplatserna). Om sådana berättar namn på Bygg (Byggnäsudd vid Skellefteå, Bynningsplatsen vid Piteå) Dessutom placerades varven gärna i närheten av råmaterialet, namn på Rot- berättar var man fick naturvuxna spant och knän: Rotsidan i Nordingrå, kronvarven Rotskär vid Dalälvsmyningen, St och L Rotskär nära Dalarö i Stockholms södra skärgård.

En litet mer speciell anläggning avspeglas i namnet Baspannharen eller Basviken, där man haft en baspanna eller baskista där plankor ångades för att få den rätta formen.

Mitt på bilden finns "Jungfruhamn" på en 1700-talskarta i Krigsarkivet, Stockholm.

Området kring Björköns söder om Sundsvall, här avbildat utifrån Östersjön, alltså rakt från öster, är ett viktigt maritimt kulturcentrum i mellersta Norrland.